

דף הרחבות לנושא –

יסודות ומבוא להלכות תפילה (יחידה 9)

תפילת תשלומין

יחידה מספר 9

❖ תירוצים אחרים לקושיית השטמ"ק

השטמ"ק מבאר שאמנם רבי יוחנן עוסק במי שטעה ולא התפלל, ולא בזמן התפילה לכתחילה, ובכל זאת הגמרא בחרה לראות בכך קושיה על שיטת התנאים במשנה. ביאור זה פתח לנו את השאלה – מדוע הגמרא מתעלמת מהתירוץ הפשוט הזה? ומכאן נפתחו הכיוונים בשיעור.
הב"ח דוחה את הסבר זה של הקושיה –

ב"ח אורח חיים סימן פט אות ב

הא דפריך מעיקרא "עד חצות ותו לא", והאמר רבי יוחנן: טעה ולא התפלל ערבית, מתפלל בשחרית שתיים, שחרית, מתפלל במנחה שתיים" לא כפירוש בית יוסף, דמשחרית מתפלל במנחה שתיים קא פריך, דאלמא דיכול להתפלל אף אחר חצות, דהא פשיטא דלא דמי אחר חצות לתשלומין דאחר מנחה, דהא אפילו לא התפלל ערבית, דאין זמנה אלא בלילה, אפילו הכי אית לה תשלומין ביום בשחרית, אם כן הוא הדין תפילת שחרית, אף על פי דאין זמנה אלא עד חצות, אית לה תשלומין אחר תפילת מנחה, אבל בלא תשלומין איכא למימר דאינו יכול להתפלל אחר חצות!

כשם שברור שרבי יוחנן אינו סובר שזמן ערבית נמשך עד לבוקר, כך ברור שאין כוונתו שזמן שחרית נמשך מעבר לחצות היום! לכן הב"ח מסביר את הקושיה בצורה שונה לחלוטין –

אלא בעל כרחך דהכי פריך: מדקתני שאם לא התפלל שחרית מתפלל במנחה שתיים, והיינו דמשהגיע שש ומחצה, דהוי זמן מנחה גדולה אחר חצות אסור לו להתפלל שחרית, אלא מתפלל מנחה תחלה ואחר כך מתפלל שניה לתשלומין דשחרית, משמע דקודם מנחה גדולה יכול להתפלל שחרית אפילו במזיד אפילו אחר חצות ... אלמא דתפילת שחרית נמשכת עד שיגיע מנחה גדולה דהוא שש ומחצה

הקושיה היא מכך שמלשונו של רבי יוחנן משמע שניתן להתפלל שחרית עד שעת מנחה, כלומר עד שש שעות ומחצה. עסקנו בדיוק זה מדברי רבי יוחנן ביחידה 4, שעסקה בזמן שחרית. אם כך, לשיטתו הקושיה איננה נוגעת בעצם דין התשלומין בו אנו עוסקים, אלא בכך שמוכח מדבריו שזמן שחרית ארוך יותר מהזמנים הנקובים במשנה.
ותירוץ הגמרא –

ומסיק דעד חצות לרבנן, ועד ארבע שעות לר' יהודה, יהבי שכר תפילה בזמנה, מכאן ואילך עד המנחה יהבינן ליה שכר תפילה בלחוד, ואפילו במזיד בין לרבנן בין לר' יהודה, ומשהגיע מנחה אין לו להתפלל שחרית כלל, אלא אית ליה תשלומין, דהיינו דמתפלל של מנחה תחלה ואחר כך מתפלל תשלומין דשחרית. ודוקא בשוגג, אבל לא במזיד

כאמור, בהבחנה זו עסקנו ביחידה 4. החשוב לענייננו הוא ביאור התירוץ. התירוץ אינו מתייחס לתפילת התשלומין כלל. הוא מתייחס לזמן שבין ארבע שעות/חצות לבין חצות ומחצה. בזמן זה (שאינו שעת תשלומין כלל) מוסכם שניתן להתפלל שחרית, אך אינו זכאי לשכר תפילה בזמנה.
יתרונו הגדול של הסבר זה הוא שהגמרא לא הקשתה קושיה שתירוצה מתבקש. חסרונו הוא שהוא מתעלם מהמילים "כולי יומא מצלי ואזיל". לשיטת הב"ח לא ברור מה המילים הללו אומרות בהקשר זה כלל.
הפרישה מבאר את הקושיה באופן דומה יותר להסברו של השטמ"ק –

פרישה אורח חיים סימן פט אות ב

מאי שמקשה הגמרא "עד חצות ותו לא? והא אמר ר' יוחנן טעה ולא התפלל שחרית מתפלל מנחה שתיים וכו'" הכי פריך: דאי סלקא דעתך דאין זמן תפילה כלל אלא עד מנחה, למה אמרינן דיש לו תשלומין אחר מנחה? ומשני דבאמת זמן תפילה הוא כולי יומא, אלא דאין נותנין לו שכר תפילה בזמנה, אחר שעבר במזיד ולא התפלל קודם זמן מנחה, וגם כשהגיע זמן מנחה וטעה או אנוס ולא התפלל שחרית אם לא שמתפלל מנחה קודם, ובטעה ולא התפלל דווקא

כאמור, הב"ח מתעלם מהמילים "כול יומא מצלי ואזיל". הפרישה מתייחס אליהם, ומסביר יחס מורכב יותר בין התפילה שאיננה בזמנה ובין תפילת התשלומין. הבדל אחד שלמדנו בדברי חלק מן הראשונים ביחידה 4 הוא שגם המזיד שהפסיד תפילה, רשאי להתפלל שחרית בין שעה רביעית וחצות היום, אך מי שאיחר זמן זה רשאי להשלים רק אם טעה ולא התפלל. הפרישה מחדש פן נוסף – המתפלל בשעה חמישית מתפלל שלא בזמנה. המשלים את תפילת שחרית אחרי מנחה כדינו מקבל שכר של תפילה בזמנה!

❖ האם היחס לערבית שונה בגלל שתפילת ערבית רשות?

חידושי הרא"ה מסכת ברכות פרק ד - תפילת השחר

הא דרבי יצחק, למאן דאמר תפלת ערבית חובה ... דאלו מאן דאמר רשות, טעה ולא התפלל אותה אינו משלים אותה למחר, והכי מוכח ביומא, דאמרינן התם דאמר רב תפלת נעילה פוטרת של ערבית, והא אמר רב תפלת ערבית רשות? ומתריצין – למאן דאמר חובה, אלמא דלמאן דאמר רשות אפילו פטורה אמטולתה דתפלת נעילה לא מיתמר ליה, כל שכן דלא שייך למימר ליה תשלומין למחר

במסכת יומא רב אומר שתפילת נעילה פוטרת מתפילת ערבית. הגמרא מבארת שאמירה זו רלוונטית רק לפי הסוברים שתפילת ערבית חובה. למאן דאמר שתפילת ערבית רשות, אין צורך בפטור מן התפילה. מי שאינו רוצה להתפלל אינו חייב! הרא"ה מסיק מכך שגם המימרא שלפנינו היא רלוונטית רק לסוברים שתפילת ערבית חובה. לפי הסוברים שתפילת ערבית רשות אין צורך להשלים את תפילת ערבית. בעלי התוספות דוחים את הטענה הזאת –

תוספות מסכת ברכות דף כו עמוד א

טעה ולא התפלל ערבית מתפלל בשחרית שתים - וא"ת והאמר רב לקמן תפלת ערבית רשות וק"ל כותיה באיסורי? ... וי"ל הא דאמרינן דתפלת ערבית רשות, היינו לגבי מצווה אחרת והיא עוברת, דאז אמרינן תדחה תפלת ערבית מפניה, אבל לחנם אין לו לבטלה

בעלי התוספות אומרים שתפילת ערבית מוגדרת כיותר 'רשות' מדברים אחרים. כאשר אדם צריך להכריע איזו מצווה לקיים, תפילת ערבית נמצאת נמוך יותר במדרג מאשר תפילות אחרות. אך אין זה אומר שניתן לוותר עליה לחלוטין ללא צורך. מי שלא התפלל ערבית בהחלט טעה, ועליו להשלים את חסרונו. הבה"ג אומר אחרת –

ספר הלכות גדולות סימן א - הלכות ברכות פרק רביעי עמוד מח

כי קאמרינן דתפלת ערבית רשות הני מיילי היכא דלא קבעי לצלווי כלל אבל אי צלי או קבלה עליה שויה עליה כחובה והדר מצלי

נראה שהבה"ג מקבל את הטענה של הרא"ה – אם תפילת ערבית רשות, אכן אין צורך להשלים אותה. אך מעת שהאדם בוחר לקבל אותה עליו כחובה, הרי היא באופן פרטי עליו כחובה. יש לציין שמלשון הבה"ג נשמע שהכוונה היא לקבלה פרטית שהאדם מקבל על עצמו (בעלי התוספות במסכת חגיגה דף ט ע"ב מציגים את שיטת הבה"ג ודנים אם מדובר באדם שתמיד מתפלל ערבית, או שקיבל על עצמו להתפלל ערבית באותו היום, וכן על זה הדרך). נראה שהרמב"ם הולך באותו הכיוון, אך מתייחס לקבלה כללית –

רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק א הלכה ו

אין תפלת ערבית חובה כתפלת שחרית ומנחה, ואף ע"פ כן נהגו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית וקבלוה עליהם כתפלת חובה

כלומר, הרמב"ם מכריע שתפילת ערבית הייתה רשות. אך אחר שהיא נהפכה לתפילה קבועה שכל עם ישראל בכל מושבותיהם מתפללים. ממילא דיניה נהפכו לדין תפילת חובה.

❖ **הערה על תפילת שמונה עשרה בשבת**

הט"ז והלבוש חלקו אם תפילת התשלומין היא תשלום על התפילה שחסרה על ידי תפילה אחרת, או השלמת התפילה שחסרה עצמה. הלבוש מסביר שהסיבה שמי שהפסיד את מנחה של יום ששי נאלץ להתפלל תפילת ליל שבת פעמיים היא מפני שלא ניתן להתפלל תפילה בשבת שאיננה תפילת שבת. לשיטתו, עקרונית יש להתפלל את התפילה שהחסיר, אלא אם כן לא ניתן לעשות זאת. כפי שלמדנו, הט"ז חולק על כך, וסובר שיש להשלים תפילה כנגד התפילה החסרה. מכיוון שעושה זאת בשבת, מתפלל תפילת שבת. הט"ז ממשיך וחולק גם על עצם הנחתו של הלבוש –

ט"ז אורח חיים סימן קח ס"ק ח

בלבוש כתב הטעם דיהיה זלזול לשבת אם יתפלל של חול ... ואינו נכון, דהא כתבו התוספות ... דגם בשבת היה דין להתפלל כל י"ח, רק שלא הטריחוהו, והיאך כתב שתפלת י"ח הוה זלזול לשבת?

בעלי התוספות מבארים שאין זלזול בשבת בעצם זאת שמברכים את ברכות הבקשות בשבת. חז"ל תיקנו לדלג על הברכות בכדי לא להטריח את המתפללים בתפילה ארוכה מדי. אך זה מראה שאין בעיה עקרונית להתפלל את תפילת החול בשבת.

אם כך, אומר הט"ז, מי שלא התפלל מנחה בערב שבת, אין מניעה עקרונית שישלים את התפילה אחרי שיתפלל ערבית של שבת בתפילת חול רגילה. מכך שמוסכם להלכה שאין עושים זאת, אלא מתפללים את תפילת ערבית של שבת שנית, עולה שאכן התשלומין נעשים על ידי תפילת התפילה הנוכחית פעם נוספת, ולא על ידי השלמת התפילה שחסרה, בשונה מטענת הלבוש.

❖ **בירור במחלוקת הט"ז והמגן אברהם על מנגנון האומר הבדלה בתפילת התשלומין, השלכות לשוכח להתפלל תפילת מנחה של ערב ראש חודש**

אדם שכח להתפלל את תפילת מנחה של שבת. כאשר הוא משלים את התפילה הזו בתפילת ערבית של מוצאי שבת, עליו להזכיר את נוסח ההבדלה שבתפילה רק בתפילתו הראשונה, שהיא תפילת ערבית, ולא בתפילה השנייה, שהיא בעצם תפילת מנחה. במידה ועשה את ההיפך, הזכיר את נוסח ההבדלה בתפילה השנייה ולא הראשונה, עליו לחזור ולהתפלל. המגן אברהם מבאר שהסיבה לכך היא מפני שגילה דעתו בצורה מפורשת שהפך את סדר התפילות. אך אם הוא התכוון להתפלל ערבית אך שכח להבדיל, ולכן הבדיל בתפילת התשלומין, למרות שידע שזו תפילת מנחה – אינו צריך לחזור ולהתפלל.

הט"ז מבאר את המנגנון בצורה שונה. הוא מסביר שמכיוון שאמר הבדלה בתפילתו השנייה, הוכיח שתפילה זו היא תפילת ערבית. אם התכוון לערבית גם בתפילה הקודמת, הוא לא התפלל מנחה, ולא השלים את תפילתו!

הט"ז ממשיך ואומר שגם אם הוא יאמר שהתכוון שהתפילה השנייה תהווה תחליף לתפילת מנחה, אין זה מסייע להשלמת תפילתו, מפני שבפועל התפלל ערבית, גם אם טוען שהתכוון אחרת.

כפי שציינו, המגן אברהם והט"ז חולקים כאן בשתי מחלוקות, אך לכאורה אין קשר הכרחי ביניהן. מחלוקת ראשונה – האם החסרון הוא בעצם החלפת התפילות, או בכך שתפילתו השנייה היא תפילת ערבית, ואם כך בהכרח לא התפלל מנחה.

מחלוקת שנייה – האם כוונתו משנה. לפי המגן אברהם הפסול הוא בכוונה, ואם התכוון בצורה נכונה יצא ידי חובה. לפי הט"ז הפסול הוא במעשה תפילת ערבית. מוכח ממעשיו שמתפלל ערבית בתפילתו השנייה, ולפיכך עליו להשלים.

הט"ז מציג מצב בו גם הוא מסכים שכוונתו מועילה –

ט"ז אורח חיים סימן קח ס"ק י

ועל פי זה נראה דבשכח להתפלל מנחה בערב ראש חודש, שאמרנו שמתפלל שתיים של ראש חודש, ואם זכר של ראש חודש בשנייה ולא בראשונה שצריך לחזור ולהתפלל, היינו מסתמא, שאינו אומר איך הייתה כוונתו, אלא כיוון שידע שצריך להתפלל שתיים, אמרין מסתמא, כיון שזכר בשנייה ולא בראשונה אמרין ודאי כיוון בשנייה משום חובת שעתיה. אבל אם אמר בפירוש שבשנייה נתכוון לשם תשלומין, וזכר ראש חודש כדינו, אין צריך לחזור ולהתפלל, כיון שעשה כדין בתשלומין לזכור ראש חודש, אמרין: מה שלא זכר בראשונה, שכחה הייתה, ונאמן לומר שנתכוון בראשונה לשם חובת שעתיה. מה שאין כן בשבת, שעושה מעשה בשניה שלא כדין אם נתכוין לתשלומין, שהרי אין

צריך להבדיל, והוא הבדיל, לא מהני לו במה שנאמין לו על כוונתו בראשונה לשם חובה, דבפירוש מוכח שהשניה היתה עכ"פ חובה כנ"ל נכון לחלק בזה

כלומר, המקרה של ערבית במוצאי שבת הוא מקרה ייחודי. רק בתפילה זו יש חובה לומר תפילה מיוחדת – הבדלה, מצד חובתה, ולא מצד תכונת הזמן. לדוגמא, הסיבה שאומרים יעלה ויבוא בראש חודש הוא מפני תכונת הזמן. מי שהחסיר את תפילת מנחה בערב ראש חודש, ובערבית אמר יעלה ויבוא בתפילה השנייה ולא בראשונה לכאורה נמצא במצב דומה למצב שאנו דנים בו. לפי המגן אברהם נאמר שהוא הפך את סדר התפילה והתשלומין, ולפי הט"ז נאמר שמוכח שהתפלל ערבית פעמיים. אך בשונה מהמקרה הקודם, יש סיבה אחרת לומר יעלה ויבוא בתפילתו השנייה – מפני עצם קדושת ראש חודש שהוא נמצא בו. לכן במקרה זה הט"ז מודה שאם התפלל ערבית ושכח להזכיר "יעלה ויבוא", ובתפילת ההשלמה הזכיר יעלה ויבוא, ומסביר שהתכוון לתפילת מנחה בתפילה זו, ואמר "יעלה ויבוא" פשוט מפני שנמצא בראש חודש, לא נאמר שמוכח ממעשיו שהפך את התפילות.

שימו לב שמבחינת המחלוקת הראשונה אין נפקא מינה בין ניתוחו של הט"ז ושל המגן אברהם. כאמור, המגן אברהם יאמר שמוכח שהפך את סדר התפילות, והט"ז יאמר שמוכח ממעשיו שהתפלל ערבית פעמיים. ההבדל ניכר במחלוקת השנייה. כאן אנו מבחינים בין שני סוגי תוספות ושינויים לתפילה. יש שינויים שנובעים מהזמן בו הם נאמרים. כפי שלמדנו, אי אפשר להתפלל תפילה בשבת בלי להזכיר את השבת. תכונת הזמן הקדוש הזה בהכרח משנה את תוכן התפילה. הוא הדין לתוספת "יעלה ויבוא". מוסיפים את "יעלה ויבוא" מפני שבעת ראש חודש, או חג. לעומת זאת, אמירת הבדלה זו חובה נקודתית ומסוימת. יש חובה לומר הבדלה בתפילה במוצאי שבת. חובה זו איננה נובעת מתכונת הזמן של מוצאי שבת, אלא יציאת השבת מטילה את החובה הזאת, באופן חד פעמי. רק בחובות מעין אלה יאמר הט"ז שמוכח מתפילתו שהתכוון להפוך את סדר התפילות.

נפקא מינה מקבילה מובאת במחלוקת הפרי חדש ומהר"ש מגרמיזא (ה'שס"ה-ה'תל"ה), מגדולי חכמי ירושלים, מחבר שו"ת משפטי צדק וספרים רבים נוספים) –

פרי חדש אורח חיים סימן קח אות א

כתב מוהר"ש גראמיזאן ז"ל (בכת"י) שמי שהתפלל ראשונה לשם מנחה כדינו, והשנייה לשם תשלומין, וטעה בשל מנחה באופן שצריך לחזור, כגון שלא שאל מטר וכיוצא, משמע שגם ידי תשלומין לא יצא וצריך לחזור ולהתפלל שתיים, דאי אמרת שנייה עלתה לו נמצא מתפלל תשלומין תחילה ע"כ ואינו נראה, דשאני הכא שכבר הקדים התפילה העיקרית קודם תפילת התשלומין, אלא שטעה בה

אדם שכח להתפלל שחרית. לאחר שהתפלל מנחה, מיד השלים את תפילת שחרית. כאשר הגיע לברכת הגשמים, נזכר שטעה בתפילת מנחה, וצריך לחזור עליה. מה עליו לעשות כעת? אומר הר"ש מגרמיזא שעליו להתפלל עוד פעמיים! מדוע? הטעות שטעה בתפילת מנחה מחייבת אותו לחזור עליה. אך הוא באמצע תפילת שחרית. יוצא שהוא מתפלל את תפילת התשלומין לפני התפילה שזמנה כעת! דבריו מקבילים לדברי המגן אברהם – מכיוון שהתפלל את התשלומין קודם, עליו לחזור ולהתפלל. לכאורה לפי הט"ז אין בעיה – ודאי שהוא מתכוון לשחרית בתפילתו השנייה, שהרי רק באמצע התפילה נזכר שטעה בתפילה הראשונה. אמנם הוא עושה שלא כתקנה, אך הוא יוצא ידי חובה! הפרי חדש חולק על הדברים, לכאורה גם לפי שיטת המגן אברהם. יש הבדל בין מי שעוקר את התקנה, לבין מי שעושה כתקנת התשלומין, אלא שטעה באחת התפילות. (בפרי מגדים משבצות זהב אות ב' מבאר מציע לתלות זאת במחלוקת הלבוש והט"ז מדוע מקדימים את תפילת החובה! ויש לפלפל בדבריו, ואכמ"ל). המשנה ברורה פוסק כפרי חדש –

משנה ברורה סימן קח ס"ק ט

אם התפלל השנייה לתשלומין והראשונה לשם חובה, וטעה בשל חובה ולא אמר בה טל ומטר, באופן דצריך לחזור, ולא נזכר זה עד אחר תפילה שניה, אפילו הכי השניה עלתה לתשלומין ויתפלל אחר כך לשם חובה. ואף שהתפילה החיובית בטעות היתה לא אמרינן כמאן דלא התפלל כלל דמיא לענין זה

❖ **נפקא מינות לתובנה זו להשלמת "יעלה ויבוא" של שחרית בתפילת מוסף הסמוכה, ההבדל בין שוכח ברכה לבין השוכח הזכרה, והשלכה לשוכח "יעלה ויבוא", חזר על תפילתו ושכח להזכיר "ותן טל ומטר"**

אדם שכח לומר "יעלה ויבוא" במנחה. מצד הדין עליו לחזור ולהתפלל. מהו הדין אם נזכר רק אחרי שקיעה? לכאורה כל עוד רובץ עליו חיוב תפילת מנחה, חמנה עבר, עליו להתפלל ערבית שתיים. מצד שני, אין לו אפשרות להזכיר "יעלה ויבוא" בתפילת ערבית. אם כן, לכאורה הוא אינו מתקן דבר על ידי תפילת ערבית נוספת! בעלי התוספות חולקים במחלוקת זו.
בפוסקים מופיע עיקרון מקביל –

מגן אברהם סימן קכו ס"ק ג

אי לא דמסתפינא הייתי אומר יחיד שלא הזכיר ראש חודש בשחרית והתפלל מוסף אין צריך שוב להתפלל שחרית ... ונראה לי דנכון למעשה שלא יתפלל, דלא יהא אלא ספק

מטרת החזרה על תפילת שחרית תהיה להזכיר את ראש חודש, דבר שניתן להשלים בעזרת תפילת מוסף הסמוכה.

לכאורה פסיקה זו מחדשת ביותר. כיצד הזכרת ראש חודש בתפילה אחרת משלימה את שהחסיר בתפילה קודמת?

הגר"ח מבאר שדברי המגן אברהם מבוססים על שיטת רבינו יהודה, האומר שאם לא אמר "יעלה ויבוא" במנחה של ראש חודש אינו מתפלל ערבית שניים. הבנתו היא שאדם זה בעצם התפלל תפילת מנחה, ויצא ידי חובתה, אלא שחכמים חייבו אותו לחזור עליה כדי להזכיר את ראש חודש. אין דרך אחרת להזכיר את ראש חודש שנית ללא כל התפילה, ולכן עליו לשוב ולהתפלל את כולה. התפילה הנוספת היא מעין נדבה שנועדה לייצר את המסגרת שתאפשר להזכיר את ראש חודש. לכן אם ראש חודש עבר, אין טעם להתפלל שנית, וכן אם לא הזכיר את ראש חודש בשחרית, הרי שלפניו עומדת תפילה שלמה שמטרתה היחידה היא להזכיר את ראש חודש.

(חידוד ביחס לתפילת הנדבה: תפילת הנדבה, במקורה, היא תפילה שאדם יכול לבחור להוסיף ולהתפלל, מעבר לתפילות שתיקנו חז"ל. ביחידה ובהרחבות אלו נגענו בשני שימושים נוספים לתפילת הנדבה – א. במצב בו יש ספק אם מותר להתפלל תפילת תשלומין, ניתן להתפלל ולהתנות שאם אכן אסור להתפלל תשלומין, תהא תפילה זו נדבה. במצב זה יש ספק אם התפילה היא לגמרי תפילת תשלומין, או לגמרי תפילת נדבה. ב. השוכח לומר יעלה ויבוא (לפי דעה זו) – את ברכות התפילה הוא מתפלל כנדבה, בכדי לאפשר את המשבצת לאמירת יעלה ויבוא. במקרה זה אין ספק – התפילה כולה ודאי נדבה, אך היא נועדה לייצר משבצת שיש בה חיוב.)

מהגדרה מחדשת זו של הגר"ח הוא מציג שתי נפקא מינות – לשוכח "יעלה ויבוא" בשבת, בו לא מתפללים תפילות נדבה, ושכח לומר "יעלה ויבוא" בזמן הזה –

רשימות שיעורים (רי"ד סולוביצי'יק) מסכת ברכות דף כו עמוד ב

ולפי"ז אמר הגר"ח זצ"ל דיוצא חידוש לדינא, שבראש חודש שחל להיות בשבת ושכח היחיד יעלה ויבוא בשחרית, מכיון דקיימא לן דאסור להתפלל תפלת נדבה בשבת ויום טוב, אינו מתפלל שחרית עוד הפעם כדי להזכיר מעין המאורע, ויוצא חובת הזכרת מעין המאורע דראש חודש בתפלת מוסף ... והוסיף בזה הגר"ח זצ"ל ואמר, דלפי זה בזמן הזה שאין מנהגנו להתפלל תפלת נדבה, אף היחיד לכתחילה ... יסמוך על מה שיזכיר קדושת היום דראש חודש במוסף, ולא צריך להתפלל שחרית עוד פעם, ואפילו בימות החול

הגר"ד מזכיר ומציין שכל זאת לפי רבינו יהודה. לפי חכמי פרובנס "יעלה ויבוא" הוא חלק אינטגרלי מתפילת ראש חודש. מי שהשמיט אותה מתפילתו, הרי שלא התפלל כלל, ובודאי שעליו להשלים את תפילתו. כפי שלמדנו, השו"ע מכריע כתר"י. לכאורה המשמעות היא שהספק עומד במקומו, ואם כן הגר"ח פוסק שבמידה ויש ספק ברכות יש להקל.

העיקרון העולה מתוך שיטת רבינו יהודה, והורחב אצל חכמי בריסק, הוא שישנן תוספות מסוימות בתפילה, שאמנם מי שהחסירן נדרש לחזור על תפילתו, אך חזרה זו נועדה להוות מסגרת לאמירת התוספת בלבד. על כן אין טעם לשוב ולהתפלל אם אינו יכול להשלים את שהחסיר, וכן אם יכול להשלים את שהחסיר באופן שונה (כגון בעזרת תפילת מוסף בשבת), ניתן להשלימן כך.
הקהלות יעקב מעלה מקרה הבוחן את גבולות העיקרון הזה, ומשיב אותנו מעט להרחבה הקודמת –

קהלת יעקב מסכת ברכות סימן טז

איכא לאיסתתפוקי במי ששכח יעלה ויבוא דראש חודש, והיה בזמן שצריך לומר "טל ומטר", ואמר טל ומטר כדינו, וחזר והתפלל והזכיר ראש חודש ושכח טל ומטר, אם מחויב לחזור ולהתפלל פעם שלישית כדי שיאמר הכל כדינו, דהא ... על ידי שתי התפילות כבר יצא ידי חובה בכל. אבל לדעת חכמי פרובנס ... הדין נותן שבגוונא דא הוי שתי התפילות כלא התפלל כלל, כיוון שבכל אחת לא התפלל כדינו, לאו תפילה היא כלל, וצריך להתפלל עוד הפעם שיאמר הכל כדינו. ולהלכה צ"ע

❖ ראיות שהחזן והשומע יכולים לכוון לדברים שונים

הברכי יוסף אומר שאם אדם פספס תפילה, בתפילה הבאה יכול לכוון להשלמת תפילתו על ידי כוונה לצאת ידי חובתה בחזרת שליח הציבור. הוא מוכיח זאת מדברי הרדב"ז, האומר שמי שהפסיד תפילה יכול להיות שליח הציבור בתפילה הסמוכה, ולכוון שחזרתו על התפילה תהווה תשלומין לתפילה שהפסיד. הברכי יוסף מוכיח את השוואתו מהלכה אחרת בהלכות חזרת הש"צ –

שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלה סימן קכד סעיף י

מי ששכח ולא אמר יעלה ויבוא בראש חודש או בחולו של מועד, או בכל דבר שצריך לחזור בשבילו, יכוון דעתו וישמע משי"צ כל י"ח ברכות מראש ועד סוף, כאדם שמתפלל לעצמו; ולא יפסיק ולא ישיח ... דכיוון שכבר התפלל, אלא ששכח ולא הזכיר, אף על פי שהוא בקי, ש"צ מוציא

הברכי יוסף מוכיח מכאן שגם הבקי יכול לצאת ידי חובה ממש בעזרת חזרת הש"צ. יש לציין שלכאורה הדברים נוגעים למה שחקרנו בהרחבה הקודמת. לפי חלק מהראשונים תוספות אלו דורשות חזרה על התפילה רק בכדי לייצר מסגרת לאמירתן, עדיף לשמוע את המסגרת ולהשלימן משליח הציבור. לפי הראשונים הללו, לכאורה תהיה הבחנה בין השלמות בעלות אופי זה לבין הצורך להשלים תפילה שלמה.

הברכי יוסף מביא ראיה נוספת משיטת הגאונים, שמי שהתפלל תפילת חול בליל שבת יכול לצאת ידי חובת ברכת 'מקדש השבת' שהפסיד בעזרת ברכת מקדש השבת של שליח הציבור בברכת מעין שבע. הוא דן בשאלה אם הלכה זו מוסכמת, ואם כן, האם היא חלה רק על תפילת ערבית (בה באופן כללי מקלים יותר). בהמשך להערתנו הקודמת – לכאורה בעניין זה קשה יותר לומר שהזכרת השבת בתפילה היא תוספת מסוימת – זו הברכה המרכזית בתפילה זו! מאידך, כאמור, הברכי יוסף דן באריכות אם הלכה זו נכונה, ואם ניתן להרחיבה וליישם את העיקרון העולה ממנה בהלכות אחרות.

נקודה שלכאורה היה ראוי שהברכי יוסף יתייחס אליה יותר היא הפער בין כוונת שליח הציבור לבין כוונת המתפלל. שליח הציבור האומר את ברכת 'מגן אבות' ו'מקדש השבת' מכוון לברכות אלה ממש, על כן החידוש הוא בכך שמותר לאדם שיכול להתפלל בעצמו לצאת ידי חובה – בדבר ששליח הציבור התכוון אליו. בדומה לדברי השולחן ערוך – שליח הציבור מכוון להזכיר את ראש חודש ולומר 'יעלה ויבוא'. לכן המתפלל יכול לצאת ידי חובת תפילתו בכך.

הרדב"ז הלך צעד קדימה ואמר שאם שליח הציבור מכוון להשלים את תפילתו על ידי חזרת הש"צ, זה עובד. לכאורה החידוש בדבריו אינו שהוא יוצא ידי חובה – הרי לכך הוא מתכוון! החידוש הגדול יותר הוא בכך שהוא יכול להוציא את הציבור ידי חובת חזרת הש"צ, למרות שאינו מכוון לכך, אלא להשלמת תפילתו (או – שהוא מסוגל לכוון לשני הדברים באותה עת).

הברכי יוסף מחדש דבר שאינו מופיע בשולחן ערוך, וגם לא ברדב"ז. הוא אומר שאם שליח הציבור מכוון לחזור על שחרית, והמתפלל מכוון להסב את ברכותיו ותפילתו לכך שהן יוציאו אותו ידי חובת תפילת ערבית אותה פספס, בזה הוא יכול להוציא ידי חובתו. בזה יש חידוש גדול הרבה יותר.

❖ **האם יש להפסיד ממון כדי להתפלל בזמן, או שאפשר לסמוך על תפילת התשלומין?**

תרומת הדשן סימן ה

שאלה: עירונים או פקידים, שלחו אחריו או שהלך מעצמו אליהם, מחמת חוב שיש לו על ארמאים, והאריכו עמו בדברי ויכוח ופשרות, ולא היה יכול ליפטר מהם, אלא אם כן בא לידי הפסד באותו חוב, ונוקק לשתות עמהן עד שעבר זמן תפלת המנחה, יכול כהאי גוונא להתפלל ערבית שתיים או לאו?
תשובה: יראה, דשפיר דמי להתפלל ערבית שתיים, אף על גב דכתבו רברבתא: הזיד ולא התפלל תפלה בזמנה, שוב אין לו תשלומין, דמעוות לא יוכל לתקון הוא. נראה, דכהאי גוונא לאו מזיד מקרי, ודמי לאונס

תרומת הדשן ממשיך ומוכיח שאדם שמפסיד קיום מצווה מפני הפסד ממון נחשב אנוס. ברם, הוא מציע שיש לחלק –

אף על גב דיש לחלק: דלענין תפלה, שהיא עבודת קונו, אין לו לחוש להפסד ממונו ... אין הכי נמי דלאו שפיר עבד, מכל מקום לאו מזיד איקרי, והוי כמו טעה או שגג להתפלל, דאית ליה נמי תשלומין

תרומת הדשן מכריע שאכן אסור להפסיד תפילה בגלל הפסד ממוני. מצד שני, העושה זאת אינו נחשב שהחסיר את התפילה במזיד, ועל כן אפשרות התשלומין עודנה עומדת לו.

שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלה סימן קח סעיף ח

מי שהיה טרוד בצורך ממנו שלא יבא לידי הפסד, ועל ידי כך הפסיד מלהתפלל כולם חשובים אנוסים, ויש להם תשלומין מיהו לכתחלה לא יעבור זמן תפלה משום הפסד ממון

ערוך השולחן מבאר שאם יהיה הפסד ממוני ידוע, ודאי שמותר להפסיד את התפילה, כשם משום הפסד ממון מותר להפסיד קיום מצוות עשה אחרות. הכוונה היא למצב בו אין ודאות של הפסד –

ערוך השולחן אורח חיים סימן קח סעיף ו

וכתב רבינו הרמ"א בסעיף ח': "מיהו לכתחלה לא יעבור זמן תפלה משום הפסד ממון" עכ"ל. לכאורה נראה בכוונתו דאפילו בהפסד ברור לא יעבור זמן תפלה. ואי אפשר לומר כן, שהרי אפילו במצוות עשה דאורייתא וזמנה עוברת, כמו אתרוג בסוכות שמחויב להוציא ממון עליה, עם כל זה אינו מחויב לפזר ממון הרבה ... קל וחומר בתפלה, שאפילו לדעת הרמב"ם מן התורה אינה אלא פעם אחת ביום ... שאינו מחויב לאבד ממון רב בשבילה, ומה גם שיש לה תשלומין בתפלה הסמוכה. ונהי דמדת חסידות היא זו, וקדוש יאמר לו, אבל על פי עיקר הדין אי אפשר לומר כן:

סעיף ז

ולכן נלע"ד ברור דכוונתו בחשש הפסד ממון, ולא בהפסד ברור

ערוך השולחן מוכיח את טענתו מהמקרה של תרומת הדשן. תרומת הדשן עוסק במקרה שמתמקח עם הפקידים כדי שלא יפסיד. יתכן ולא יפסיד גם בלי ההתמקחות. ערוך השולחן אומר שאילו היה מדובר בהפסד ודאי, אכן היינו מורים לו שמותר לו להפסיד את התפילה.

יש לציין שלכאורה מתרומת הדשן משמע אחרת. תרומת הדשן אומר שיש להחמיר בתפילה, שהיא עבודת ה' הישירה, יותר ממה שפוסקים ביחס למצוות אחרות. לכאורה זה עומד בניגוד להגיון שמציג ערוך השולחן, שאם יכול להפסיד מצוות כמו אתרוג וסוכה מפני הפסד ממוני, קל וחומר שיכול להפסיד תפילה.